

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, İslamî İlimler Özel Sayısı/ Special Issue on Islamic Sciences 2023, s. Ö1: 517-542

Hanefi Usulüne Ehl-i hadis eleştirileri: İstihsan Delilinin Evrimi
Ahl al-Hadith criticisms of Hanafi methodology: Evolution of the evidence
of istihsan

Ömer Vekiloğlu

Doktora öğrencisi, Sakarya Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku
PhD student, Sakarya University
Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Islamic Law
omer.vekiloglu@gmail.com

ORCID: 0009-0001-4900-346X

DOI: 10.56720/mevzu.1334469

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 29 Temmuz / July 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Atıf / Citation: Vekiloğlu, Ömer . "Hanefi Usulüne Ehl-i Hadis Eleştirileri: İstihsan Delilinin Evrimi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, Ö1: İslamî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023): 517-542. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1334469>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0



Öz

Hanefiler tarafından fıkıh usulüne kazandırılan istihsan delili, sıradan bir delil olmaktan ziyade zamanla donuk hükümlerin tatbikine çevrilen kıyas deliline bir alternatif aynı zamanda hukuka bir yanaşma tarzı, bir istidlal metodolojisidir. Meydana çıktığı zaman diliminde rasyonel bir metodu ihtiva edip hukukun maksat ve gayesi üzerinde odaklanan istihsan, fıkıhın ilim olarak sistemleşmesinin erken dönemlerinden itibaren ehl-i hadis uleması tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bu çalışmamızda istihsan delilinin bu tenkitlerin etkisi ile hem el-i re'y hem de hadis ekolünün usul geleneğinde geçirdiği değişim ele alınmıştır. Konumuz şu iki ana düşünce sistemi arasında hukuk alanında, özellikle metodolojik açıdan etkileşimin öğrenilmesi yönünden önemlidir. Konumuzun tabiatı gereği tahlil ve kıyaslamaları genel olarak mezheplerin ve onların hukuk metodolojilerinin biçimlenmesinin son bulunduğu hicretin 5. yüzyılına kadar yazılan eserler üzerinden yürüttük. Hanefilerin istihsan değerlendirmelerine kaynak olarak mezkûr döneme kadarki fûru' ve usul eserlerini aldık. Ehl-i hadis düşüncesindeki temel eleştirileri bu ekolün en ideolojik simaları olan Muhammed b. İdris eş-Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel ile beraber İbn Hazm'ın eserleri üzerinden ele aldık.

Anahtar kelimeler: İstihsan, ehl-i hadis, ehl-i re'y, fıkıh usulü

Abstract

The evidence of istihsan, which was introduced to the methodology of fiqh by the Hanafis, is an alternative to the evidence of syllogism, which has been turned into the application of dull judgements over time, rather than being an ordinary evidence, and at the same time, it is a way of approaching the law and a methodology of reasoning. In the period of its emergence, istihsan, which contains a rational method and focuses on the purpose and aim of the law, has been subjected to serious criticism by Ahl al-Hadith scholars since the early periods of the systematisation of fiqh as a science. In this study, the change that the evidence of istihsan underwent in the procedural tradition of both al-'ra'y and hadith schools with the effect of these criticisms is discussed. Our subject is important in terms of learning the interaction between these two main systems of thought in the field of law, especially in terms of methodology. Due to the nature of our subject, we have conducted analyses and

comparisons through the works written until the V century of Hijra, when the formation of the sects and their legal methodologies ended. We have taken the works of jurisprudence and usul until the aforementioned period as a source for the Hanafis' evaluation of istihsan. We have dealt with the main criticisms in the thought of Ahl al-hadith through the works of Ibn Hazm together with the most ideological figures of this school, Muhammad b. Idris al-Shafii and Ahmad b. Hanbal.

Keywords: istihsan, ahl al-hadith, ahl al-re'y, usul al-fiqh

| | |
|-------------------|---|
| Etik Beyan | Bu çalışma Prof. Dr. Soner Duman danışmanlığında 15 Ağustos 2023 tarihinde tamamladığımız “Selefi Düşüncede Ehl-i Re’y Algısı (İbn Teymiyye ve İbn Kayyim Örneğinde)” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. |
|-------------------|---|

Giriş

İslam düşüncesi Hicri II yy.’dan itibaren iki ana sisteme ayrılarak yeni bir gelişme sürecine girmiştir. Bunlar ehl-i Kûfe olarak ta bilinen ehl-i re’y ekolü, diğeri ise bir başka adıyla ehl-i Medîne olan ehl-i hadis ekolüdür. Bu iki mektebin yöntemi usûliddin (akait) konularını etkilediği gibi İslam hukukunu da özellikle hukuk metodolojisi derinden etkilemiştir. Ehl-i re’y isminin de işaret ettiği gibi genel olarak akli metodu daha ön plana çıkaran bir yöntem olduğu gibi ehl-i hadis de şeriatın kaynağı olan metinlerin zahirine daha fazla önem veren, daha dogmatik bir hukuk metodolojisini içermektedir. İlerleyen dönemlerde ehl-i re’y daha sistematize hukuk doktrini olan Hanefi mezhebi olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Ehl-i hadise gelince bu ekol kendi bünyesinden Malikilik, Şâfiilik, Hanbelilik ve Zahirilik gibi fıkıh disiplinlerini çıkarmıştır.¹

Her iki ekol tarihte zuhur ettikleri zaman diliminden beri kendi aralarındaki ciddi rekabet: ve tartışma içerisinde olmuşlardır. Her iki ekol arasındaki

¹ Sönmez Kutluer, *İslam düşüncesinde ilk gelenekçiler Hadis taraftarlarının iman anlayışı bağlamında bir zihniyet analizi*, (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000), 56.

rekabet sadece ilmi-doktriner farklılığın sonucu olamamış aynı zamanda tarihteki birçok sosyal, siyasi etkenlerden de kaynaklanmıştır. Fakat bizim araştırma konumuz vakanın bu yönü değildir. Ehl-i hadis ve ehli-re'y arasındaki temel tartışma konusu şer'i hükümlerin elde edilmesinde aklın rolü üzerindedir. Hadis ekolü İslam hukukunun sistemleştiği ilk dönemlerden itibaren re'y ehlini şer'i hükümlerin *istinbatında* nassları - daha net ifade ile desek Kitap ve sünneti - terk ederek akli metotla elde edilen hükümleri tercih etmekte itham etmişlerdir. Söz konusu akli metot belli tarihi dönemlerde bazen re'y, bazen kıyas, bazen de şu araştırmamızın esas konusu olan *istihsan* ismi ile eleştiri hedefi olmuştur. Tabii ki fıkhn tarihteki gelişiminin doğal akarında zikrettiğimiz her üç mefhum ıstılah olarak biri diğerinden farklı kendi spesifik anlamlarını kazanmışlardır. Bunların içerisinde istihsan kanaatimizce Hanefilerin rasyonel fıkhn metodunu kendisinde yansıtan en orijinal fıkhn usulü delildir. Bu çalışmamızda esas konu ehl-i hadis ve ehl-i re'y fıkhn ekollerinin mezhepleşme dönemlerinde istihsan konusu üzerindeki tartışmalarıdır. Hicretin 2-5./9-11. yüzyıllarını içeren bu dönemdeki tartışma ve müzakerelerde elden edilen neticeler genel olarak fıkhn sonraki dönemlerdeki tarihi seyrine yön vermiştir. Çalışmamızda ön plana aldığımız en önemli nokta istihsan kavramının hem re'y ekolü hem de ehl-i hadis arasında geçirdiği değişim süreçleridir. Hadis ekolünün istihsan algısının menşeiini değerlendirirken tabii olarak Şâfiî, (öl. 204/820) Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve İbn Hazm (öl. 456/1064) gibi bu düşüncenin en etkin mümessillerinin görüşlerinden hareket ettik. Ehl-i hadis içerisinde bu metodun doktrin olarak değişim ve kabullenme sürecini ise genel olarak Hanbelî fakihler üzerinden değerlendirdik. Çünkü nasscı ehl-i hadis düşüncesinin en tipik örneği olan Hanbeliliğin en bariz re'y metodu istehsanla bu macerası fikrimizce İslam hukuk tarihinde akıl-vahy/re'y-nass ilişkilerinin anlaşılması bakımından dikkate şayandır. Araştırmamızda genel olarak ehl-i hadis dairesinde değerlendirilen Malikiliğe dokunmadık. İmam Malik'in (öl. 179/795) belli noktalarda ehl-i hadisten farklılaşan metodolojisi²

² Örneğin İmam Malik'in ehl-i hadis in umde konularından olan Haber-i vahidin kullanılması konusunda farklı bir tutum içerisinde olduğuna dair bk. Recep Özdemir, "İmam Malik'in Metodolojisinde Haber'i-Vahid'in Kaynak Değeri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /7, (Aralık 2016), 183-187.

ve fıkıh anlayışının Şâfiî, Ahmed ve İbn Hazm kadar ehl-i hadis düşüncesini yansıtmaması³ bu tercihimizde etkili olmuştur.

1. Hanefilikte İstihsan

1.1. İstihsân

Bir şeyin iyi güzel olduğunu kabul etmek anlamına gelen istihsan ıstılah olarak “fıkıhta özel gerekçelerle kıyastan, genel ve yerleşik kurallardan ayrılıp olayın özelliğine uygun çözüm bulma metodunu ifade eden şer’î delil”⁴ ifade etmektedir.

Re’yle içtihat kapsamına giren istihsan nass olmayan konularda şeriatın genel ruhuna uygun şekilde hüküm elde etme metodu olarak sahabe ve tabiin devrinde kullanılmıştır.⁵ Faskat genel olarak bu delil re’y ekolüne aidiyeti ile ön plana çıkmıştır. İstihsanı bir mefhum olarak fıkha getiren şahsın Ebu Hanife (öl. 150/767) olduğu hem ehl-i hadis kaynaklarında hem de Hanefilerin kendi kaynaklarında geçmektedir. Sözgelimi Ahmed b. Hanbel’den nakledilen bir rivayette “Ebu Hanife, kıyasa muhalif bir görüş bildirdiği zaman “bunu istihsan ederim, kıyası terk ederim” dediği bildirilmektedir.⁶ Yine İbn Hazm da “Ebu Hanife’den önce istihsana başvuran bir kimse bilmiyoruz” diye bu konuya işaret etmektedir.⁷ İlk Hanefi tabakat kitabının müellifi Ebu Abdullah es-Saymerî (öl. 436/1045) de Ebu Hanife’nin yaptığı kıyasları öğrencileri ile tartıştığını fakat o “ben istihsan ediyorum” dediği zaman hiç kimsenin ona yetişemediğini rivayet etmektedir.⁸

³ İmam Malik’in “kıyas, istihsan ve maslahat gibi metotları kullanan mutedil re’yicilerden olması” ile ilgili tespit için bk. Ferhat Koca, *İslam hukuk tarihinde Selefî söylem Hanbelî mezhebi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 24.

⁴ Ali Bardakoğlu, “İstihsân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/339.

⁵ Üsâme el-Hamevî, *Nazariyyetu'l-İstihsân*, (Dimeşk: Dâru'l-Hayr, 1412/1992), 14

⁶ Âlu Teymiyye, *el-Müsevvede*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, (Kahire: Matbaatu'l-Medenî, ts.), 452

⁷ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Mülalhas ibtâlu'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*, thk. Sait el-Afgânî, (Dımaşk: Mektebetu Cam'ati'd-Dımaşkt., 1960), 4-9.

⁸ Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanife ve ashabihi*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî ve heyet, (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1976), 12.

1.2. Hanefilerin İstihsan Anlayışı

Hanefî mezhebinin oluşmasının ilk dönemlerinde istihsan bir istilah olarak daha maslahata dayalı ve nassların zahirinden bağımsız bir içtihat yöntemini ifade etmekte idi. Nitekim istihsanın nitelendirilmesinde onun “kıyasa aykırı hüküm”⁹ vasfı buna işaret etmektedir. Burada bahsi geçen kıyas’ın sadece fıkıh usulündeki illet kıyası veya mezhep içindeki yerleşik kurallar olmadığı aynı zamanda “genel nitelikli şer’i nass” olduğu¹⁰ da unutulmamalıdır. Sonraki dönemlerde İmam Şâfiî’nin şiddetli eleştirileri de istihsan yönteminin bu son tanımı sebebiyledir. İstihsanın maslahat ağırlıklı ve nassların zahirinden azade, fıkıhı çıkmazdan kurtaran bir yöntem olduğu hicretin 2. yüzyılında yaşamış ülema ve düşünürlerin istihsan hakkındaki görüşlerinde, hem de Hanefilerin kurucu imamlarına ait edilen istihsan örneklerinde görebiliriz. Basra kadısı İyas b. Müâviye’nin (öl. 122/740) istihsan hakkındaki görüşleri bu açıdan manidardır: “İnsanlar salâh üzere olduğu müddetçe kıyas yapın. İnsanlar arasında fesat çoğaldığı zamanlarda ise istihsana başvurun.”. Yine İyas “Hükümlerin sadece insanların (toplumun) istihsan ettiği şekilde olmasının gerekliliğini gördüm” demektedir.¹¹ Re’y ekolünün neşet ettiği Irak’ın önemli ilim merkezi ve sonralar Mutezilenin beşiği olan Basra’da kadılık yapmış İyas b. Muaviye’nin bu görüşleri istihsanın ilk dönemlerde Müslüman hukuk düşüncesindeki fonksiyonuna ışık tutmaktadır. İstihsanın naslardaki hükümlerin benzerlerine uygulanması anlamında olan ve bir yönü ile katı nasscı dünyagörüşünü temsil eden kıyasa bir alternatif olduğunu görmekteyiz. İstihsân metodu bu bağlamda camit, katı nasscılığın/kuralcılığın yerine şeriatın ruhuna uygun, toplumun veya ferdin maslahatı doğrultusunda bir hukuk anlayışını ifade etmektedir. Aynı şekilde yine Basra ilim çevresinde yetişmiş düşünür İbnu’l-Mukaffa’ (öl. 142/759) mutlak şekilde kıyasa bağlanmanın hukuki çıkmazla sonuçlanacağından bahsetmektedir. Onun nazarında kıyas sadece hasen ve ma’ruf olana

⁹ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcani, *Kitabu’t-Ta’rîfât*, thk. Heyet, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 18

¹⁰ Zekiyüddin Şaban, *İslam hukuk ilminin esaları (Usulu’l-fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 178-179.

¹¹ Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Füsûl fi’l-usûl*, thk. Câsim en-Neşemî. (Küveyt: Vizâratu’l-Evkâf, 1994), 4/229.

götürürse uygulanmalı, kerih olana götürdüğü zaman ise terk edilmelidir. Kıyasın kendisi maksat olmayıp maksat insanları hakka, iyi ve güzel olana ulaştırmaktır.¹² Bununla İbn'ül-Mukaffa' katı nasscılığın bir şekilde sorunlarına dikkat çekmiş, istilah olarak zikretmese de toplumdaki hukuk çıkmazından kurtulmak için istihsana işaret etmiştir. Onun bu konudaki görüşlerinin Ebu Hanife'nin istihsan anlayışı ile paralellik arz ettiği görülmektedir.¹³

İlk dönem Hanefi imamlarının kavillerine baktığımız zaman istihsan örneklerinde nass, sahabe icması, sahabe kavli gibi *rivayet* cinsinden olan deliller sebebi ile kıyasın terkinin görmekteyiz. Ebu Hanife'nin evli iken zina edene recm cezasının uygulanması hakkındaki görüşünü istihsana binaen verdiği bildirilmektedir. Çünkü, konu ile ilgili ayette umum şekilde zina eden kadın ve kişiye yüz sopa vurulacağı buyurulmaktadır. Ebu Hanife'nin bu istihsanının dayanağı Peygamberin zina eden evli kadın ve kişilere recm cezası uygulaması ile ilgili rivayet olmuştur.¹⁴ Aynı zamanda namazda kahkaha ile gülmenin namazı bozmaması,¹⁵ unutarak yiyip içmenin orucu bozmaması¹⁶ doğrultusundaki görüşlerde hadisler tercih edilerek kıyas terk edilmiştir.

Aynı şekilde irtidat eden karı ve kocanın ayrılmaması gerektiği hakkındaki görüş, sahabenin icmasını tercih edip kıyasın terk edilmesine bir örnektir. Çünkü irtidatın boşanma sebebi olması nassla sabittir. Fakat, Ebu Hanife ve iki arkadaşı, Beni Hanife olayını esas alarak bu nassı terk etmişlerdir. Zekât vermeyerek irtidat eden Beni Hanife kabilesinin fertlerini

¹² Ebu Muhammed Abdullah İbnü'l-Mukaffa', "Risâletü fi's-sahâbe", *Cemheretu resaili'l-Arab fi 'usûri'l-Arabîyyeti'z-zâhira* ed. Ahmed Zeki Safvet, (Kahire: Matbaatu'l-Halebî, 1356/1937), 3/38-39.

¹³ Şükrü Özen, *İslam hukuk düşüncesinin aklileşme süreci: başlangıçtan hicri IV. Asrın ortalarına kadar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 1995), 370.

¹⁴ Zekiyüddin Şaban, *İslam hukuk ilminin esasları (Usûlu'l-fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 179.

¹⁵ İlgili rivayet için bk. Muhammed b. Mahmûd el-Hârezmî, *Câmîû'l-mesânîdi İmâm Ebî Hanife*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/247-248

¹⁶ Cessâs, *Füsûl*, 4/116.

tövbelerinden sonra Hz. Ebû Bekr, nikah yenilemeye çağırmamış, diğer sahabeler de böyle bir şey talep etmemişlerdi.¹⁷

Ama bilindiği üzere istihsanın dayanakları sadece rivayet cinsinden olan deliller değildir. Bunların dışında hiçbir nassın/ rivayetin istidlaline başvurmada direk ferdin veya toplumun menfaatini esas alarak yapılan istihsanlar da vardır. Ebu Hanife ve arkadaşlarının toplumun örfüne istinat ederek kıyası terk ettiği örnekleri vardır. Kıyasa göre satın alınan eşyanı evine kadar götürülmesini şart koşanın bu ticareti fasitir. Fakat Ebu Hanife, insanların örfüne istinat ederek istihsan olarak böyle bir akde cevaz vermiştir.¹⁸ Ebû Yusuf da istihsan olarak kocanın karısının emri olmadan onun yerine fitre sadakasını eda etmesini caiz görmüştür. Çünkü örfe göre fitre sadakasını eda eden kocadır. Kadının emrine gelince o da adete göre sabittir.¹⁹ Yine Ebu Yusuf, ihtiyaca binaen zorluğu kaldırıp toplumun işini kolaylaştırmak için kıyasa muhalif olarak bir şehirde birden fazla yerde Cuma namazının kılınmasını caiz görmüştür. Komutanın savaş zamanı savaş bölgesinden ganimetleri İslam memleketine taşıyamaması durumunda askerler arasında taksim etmesi, müzaraa ve müsâkat akitlerine cevaz vermesi de toplumun menfaatlerine dayanan istihsan örnekleridir.²⁰

Hanefilerin hem istihsan örneklerine hem de istihsana yaklaşımlarına baktığımız zaman bunun deliller hiyerarşisinde yer almış bir delilden ziyade aslında istidlâl metodunun geneline etki eden bir hukuk felsefesi olduğunu görmekteyiz. Çünkü, aslında eserin - hadis, sahabe icmâsı veya görüşü kıyasa tercih etmek genelde Hanefilerin fıkıh usulünde zaten vardır. Hanefi imamlar için Kitap, sünnet, icma, sahabe kavli sırası ile kıyasa önceliği olan, istidlâl için başvuru kaynakları idi. Bunların kıyasa tercihinin normal akarındaki istidlâl faaliyetinden ayırıp onlara istihsan denilmesi ve tercih saiki olarak örf, kolaylaştırma, toplum yararı gibi esasları da işin içine dahil edilmesi sadece istihsanın maslahat/gayeci hüviyeti ile ilgili olmalı idi. Başka bir ifade ile

¹⁷ Muharrem Önder, *Hanefî mezhebinde istihsan anlayışı ve uygulaması*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları 2014), 68, 80.

¹⁸ Ebu Bekr Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, tah. Ebu'l-Vefâ el-Afgani, (Beyrut: Dâru'l-Maarife, 1409/1989), 12/199

¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/105.

²⁰ Muharrem Önder, *Hanefî mezhebinde istihsan anlayışı*, 83.

desek: Namazda sesli gülmenin abdesti bozması görüşünde olduğu gibi birçok konudaki görüşlerin istidlali, ahâd haberin kıyasa tercihi edilmesi değil, istihsan olarak adlanmıştır. Çünkü burada önemlilik arz eden, delillerin öncelik sıralaması ile hüküm elde etmek olmayıp, müçtehidin önemli gördüğü özel bir sebeptir.

Bu anlamda ehl-i re'y fikhının ehl-i hadis fikhından temel özelliklerinden birisinin re'y ekolünün daha çok gayeye odaklı olmasıdır.

İstihsanın böyle bir mahiyetini Şemsüleimme Serahsî'nin (öl. 483/1090) *Mebсут*'taki *Kitâbu'l-İstihsân* bölümünün evvelinde takdim ettiği istihsan tanımları da desteklemektedir:

“Şeyhimiz İmâm (Şemsüleimme el-Halvâni) “İstihsân, kıyası bırakıp insanlar için daha uygun olanı almaktır” İstihsan “Havas (ileri gelenler) olsun, avam (halk) olsun, herkesin başına gelen konularla ilgili hükümlerde kolaylık aramaktır”, Genişliği almak, rahatlığı aramaktır”, “Kolaylığı aramak, kendisinde rahatlık bulunan hükmü aramaktır” gibi değişik şekillerde de tanımlanmıştır.”²¹

Demek ki, istihsan metodu bir olay karşısında müçtehidin fikhın tıkanıdığına veya mevcut normatifin (kıyasın) çözüm üretmediğine kanaat getirince kendi re'yine başvurması idi. Bu re'ynin dayanağı bazen nass, bazen örf, bazen de bunlardan mücerret fert veya toplum yararı idi. Böyle bir istihsan ameliyesine hâkim olan tabii ki şeraitin ruhu, onun gayesi idi. Hanefiler Kur'an'daki “O kullarımı müjdele ki onlar sözü dinler ve en gözeline uyarlar.” (ez-Zümer, 39/17-18) ayesini de bu istihsanlarına delil olarak görmekte idiler. Görünen o ki, “sözü dinlemek ve en gözeline uymak” (يستمعون القول و يتبعون احسنه) ifadesini onlar naklî ve aklî delilleri araştırmak ve onların içinden en uygun olanını istihsan etmek olarak anlamakta idiler. Yine onlar “Allah sizin için kolaylık ister zorluk istemez” (el-Bakara, 2/185) ayetini, “Dininizin hayırlı olanı kolay olanıdır”, “Kolaylaştırın zorlaştırmayın,

²¹ *Mebсут*'un Türkçeye tercümesinden alıntıdır. Bk. Ebu Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Mebسüt*, Ed. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev, 2008), 10/267.

yaklaştırın, nefret ettirmeyin” gibi hadis şerifleri de istihsan delilinin meşruluğuna delil olarak göstermekte idiler.²²

1.3. Hanefilerin İstihsan Anlayışına Ehl-i Hadisin İtirazları

1.3.1. İmam Şâfiî²³

Ehl-i re’yin bu şekilde bir istihsan düşüncesi tabii ki, hadis ehlinin fıkıh algısının dışında idi. Bu bağlamda Hanefî mezhebinin geliştirdiği istihsan deliline en etkili ve sistemli ilk eleştiriye İmam Şâfiî yapmıştır. Şâfiî, istihsanla ilgili eleştirilerini içeren ayrıca bir *İbtâlu’l-İstihsân* isimli risâle de yazmıştır.

Şâfiî’nin istihsân eleştirilerinde bu delilin hangi yönlerine vurgu yapması önemlidir. Çünkü aslında istihsan olarak ifade edilen hüküm elde etme yöntemleri aslında ehl-i hadisin istidlâl metoduna yabancı değildi. Daha net söylersek nakli delilleri ve icmâyı kıyasa tercih etmek tüm hadis geleneğinin o cümleden de İmam Şâfiînin fıkıh düşüncesinin esası idi.²⁴ Bu bağlamda Şâfiî’nin, Hanefilerin nass ve icmaya isnaden kıyası terk etme anlamındaki istihsan metoduna kategorik olarak karşı gelmesi imkânsızdır.

Mezkûr risalenin başlangıcında Şâfiî’nin üç temel prensibi hatırlattığı görülmektedir. Bunlar a) Hükümlerin temel kaynağının Kitap ve sünnet olması; b) Allah’ın kendi dinini kemale erdirmiş olması; c) Bu dünyada hükümlerin amellerin zahirine göre verilmeli olmasıdır. İmam Şâfiî bu prensipleri ayet ve Peygamberin hadisleri ile delillendirmektedir. Görünen o ki, Şâfiî, Hanefilerin istihsan delilini bu üç temele zıt addetmektedir. Yani, Şâfiî’nin düşüncesine göre istihsan Kur’an ve sünnetin dışında bir delil aramaktır. Yine Allah’ın kendi dinini kemale erdirdiği için müçtehidin istihsan gibi beşerî aklın/re’yin

²² Serahsî, *el-Mebsût*, 10/145.

²³ İmam Şâfiî’ni ehl-i hadisten kabul edenler olduğu gibi onu bu ekol içerisinde değerlendirmeyenler de olmuştur. (bk. Salim Ögüt, “Ehl-i Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1994), 10/508-512; M. Hayri Kırbasoğlu, *Sünnî paradigmanın oluşumunda Şâfiî’nin rolü*, (Ankara: Otto Yayınları, 2016); H. Yunus Apaydın, “Ehl-i Hadis Zihniyetinin Teorisyeni Olarak İmam Şâfiî”, *İmam Şâfiî ve Şâfiîlik*, (Köln: Plural Publikations, 2018), 56-79; Mansur Koçinkağ, “İmam Şâfiî’yi Ehl-i Hadis Ekolü İçinde Değerlendirmek Mümkün müdür?” *Teosophia*, 1, (2020), 1-13). Bu meselede tartışmalara girmenin konumuzun sınırlarını aşmasını düşünmekle beraber Şâfiî’nin usul düşüncesinin ehl-i hadis dairesinde değerlendirilmesinin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

²⁴ Ahmed Yusuf, *eş-Şâfiî vâdi’u ilmi’l-usûl*, (Kahire: Dâru’s-Sakâfe, 1990), 53.

tezahürü olan bir yönteme başvurusu sebebiyle Allah'ın dinini nakıs görmektedir. Bunun yanında istihsan ile delil aramak bir olayın zahirinin gerekirdiği hükümü terk etmektir ki, bu da Peygamberin sünnetine aykırıdır.

Bu genel prensiplerin dışında İmam Şâfiî, istihsan'ın bilavasita nassla caiz olmadığı kanaatindedir. O, "İnsan kendisinin başıboş bırakıldığını mı zanneder?" (Kıyamet, 75/36) ayetinden hareketle insanın vahiyden bağımsız, kendi reyi ile hüküm vermesini caiz görmez. Onun nazarında istihsan tam da böyle bir hüküm elde etme metodudur. Buna göre o istihsanı vahyin haricinde re'ye dayalı alternatif bir "şeriat" ihdas etme olarak değerlendirmiştir. Kendisine ait edilen "istihsan eden yeni şeriat ihdas eder" veya "istihsân kendi keyfine göre hüküm vermektir" tarzındaki ifadeler de bu manaya işaret etmektedir.

Bunun yanında İmam Şafi'nin ifadelerinden anlamaktayız ki İstihsan düşüncesi yine Şâfiî tarafından sistemleştirilmiş nassların şümulülüğü ilkesi ile de çalışmaktadır. Nitekim aynı risalede istihsanın iptali bağlamında şöyle demektedir:

"Hak sadece Allah tarafından belirlenir. O da ya nass (ibare) ya da delalet yolu ile olur. Allah hakkı öncelikle kendi Kitabına, sonra da Nebisinin sünnetine yerleştirmiştir. Kitap insanın başına gelen her bir olaya, mutlaka ya nass (açık) olarak, ya da mücmel (toplu) olarak delalet etmektedir."²⁵

Şâfiî, istihsanı aynı zamanda kendisinin kıyas teorisine de zıt bulmaktadır. Çünkü onun anlayışına göre kıyasla elde edilen hüküm de Allah katından sayılmaktadır.²⁶ Yukarıda zikrettiğimiz Kıyamet suresinin 75. Ayetinin "başboş bırakılmanın" Kitap, sünnetle beraber kıyasın da terkini kapsadığını iddia etmektedir.²⁷

Şâfiî, istihsana sadece şer'i delillere aykırı olduğu yönünden itiraz etmiştir. Onun itirazları içinde sosyal gerekçelerin de olduğunu görmekteyiz. Nitekim o istihsan deliline başvurmanın toplumda hukukî istikrarı zedeleye-

²⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, "İstihsânın iptali", çev. Osman Şahin, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, (2003), 401.

²⁶ Şâfiî, "İstihsânın iptali", 401

²⁷ Şâfiî, "İstihsânın iptali", 404-405.

ceğini düşünmektedir. Ona göre bir müçtehidin istihsan yapması, kendi re'yine göre hükümler koyması, kendiliğinden diğer müçtehide de bu metodu uygulayarak farklı bir görüş ortaya koyma hakkını vermektedir. Bununla "her memleketteki müftü ve hâkim kendi istihsânına göre hareket edecek, böylece bir mesele hakkında birçok hüküm ve fetvalar verilmiş olacaktır."²⁸ Şâfiî'nin fıkhıta re'y metodunun kullanılması ile ortaya çıktığına işaret ettiği bu sorun kendisinden bir kuşak önce yaşamış İbn Mükaffa'nın ehl-i re'y kaza faaliyetinde tespit ettiği sorunla aynıdır. İbn Mukaffa' re'y ekolünün fıkıh anlayışının fahiş sonuçlar doğuracak kadar hukuki istikrarı zedelediğine işaret etmekte ve Halifeden bu yönde ıslahatlar yapmasını istemekte idi.²⁹

İmam Şâfiî'nin kendisine kadar var olan ve re'y faaliyetine bir şekilde müsait olan sünnet, icmâ, kıyas gibi hüküm kaynaklarını yorumlayarak bir şekilde ehl-i hadis müstevisine oturttuğu malumdur.³⁰ Bununla o, zikrettiğimiz delillerde re'yin imkânını minimize etmiştir. Fakat Şâfiî, diğer üç delile yaptığı revizeyi istihsân deliline yapmamıştır. İstihsanın rivayete müstenit kısmı zaten kendisinin fıkıh mantığında farklı bir şekilde karşılık bulmuş olduğundan re'yle ilgili bölümünü "istihsân" ismi ile toptan reddetmiştir. Fakat Şâfiî'nin istihsanı bir mefhum olarak bu şekilde tart etmesinin mezheplerin müessesleşme sürecinde çok da benimsenmediği söylenebilir.

1.3.2. Ahmed b. Hanbel

Genel kanının aksine imamı Ahmed b. Hanbel'in ehl-i re'yin istihsan deliline mesafeli olduğu kanaatindeyiz. Kendisine atfedilen şu ifadeler fikrimizce onun istihsan hakkındaki kanaatine daha uygundur: "Ebu Hanife ashâbı kıyasa muhalif bir görüş bildirdikleri zaman "Biz şunu istihsan eder, kıyası terk ederiz" der ve böylece benimsedikleri görüşün istihsanla hak olduğunu iddia ederler. Bense varit olan tüm hadislerle amel eder, onlara kıyas yapmam". Bu ifadeler, Ahmed b. Hanbel'in Hanefilerin istihsan anlayışına nasıl algıladığını bize göstermektedir. Ama bilindiği üzere müteahirin fakihlerin genel görüşüne göre Ahmed b. Hanbel istihsan delilini kabul etmiştir. Fakat istihsan veya

²⁸ Şâfiî, "İstisânın iptali", 407.

²⁹ Abdullatîf Hamza, *İbnü'l-Mukaffa'*, (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 110.

³⁰ Bu konuda tartışmalar için bk. Soner Duman, *İmam Şâfiî'nin kıyas anlayışı*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 423-433

eşanlamlı kelimelerle Ahmed'e isnat edilen görüşlere dikkatle baktığımızda bunların aslında eserin kıyasa tercihinden başka bir şey olmadığını görmekteyiz ki, bu da bir ehl-i hadis mensubunun en karakteristik özelliğidir. Ahmed b. Hanbel'in "*estehsinu*" ve buna müadil lafızları Hanefilerin gayeye dayalı istihsan düşüncesine işaret eden ibare gibi değil, sadece eserin kıyasa tercih lafzı olarak kullandığı kanaatindeyiz.

Misal olarak Hanbeli fıkhnın günümüze ulaşmış ilk sistemli usul eseri el-'Udde'de Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, (öl. 458/1066) İmam Ahmed'in istihsanla fetva vermesine delil olarak talebesi Ebu Bekr Merrûzi'den (öl. 288/888) şu rivayeti nakletmektedir:

*"Ahmed savad arazilerinin satın alınmasını caiz ama satılmasının caiz olmadığını bildirdi. Kendisine "Birisi sahip olmadığı bir şeyi nasıl sata bilir?" (Yani alınması mümkün olmayan bir şey nasıl satıla bilir?) diye sorulduğunda: "Evet kıyas senin dediğin gibidir. Fakat bu benim yaptığım bir istihsandır" dedi ve buna delil olarak da Ashabın Mushaf'ın satın alınmasını caiz görüp satılmasına cevaz vermediklerini gösterdi."*³¹

Bu rivayet Merrûzî'nin kendi üstadı Ahmed b. Hanbel'den rivayetlerini ihtiva eden *el-Vera'* isimli eserinde daha geniş şekilde yer almakta ve istihsan ibaresi geçmemektedir. Bunun yerine istihsanın işlendiği manaya yakın "*lâ yu'cibenû en yebi'e'r-raculu dârahu ve arzahu ve lâ yeşteriye illâ bi miqdârî'l-gût*" (Bir şahsın savad arazilerindeki evini ve toprağını satmasını ve ihtiyacı miktardan fazla olacak şekilde ev ve arazi almasını ben beğenmem) ifadesi rivayet edilmektedir. Ahmed b. Hanbel bu görüşüne delil olarak ta ashabın mezkûr amelini göstermektedir. Buradan görüldüğü üzere İmam Ahmed'in burada yaptığı istihsan metodunun tatbikinden ziyade kendi ehl-i hadis mantığı ile rivayeti kıyas deliline tercih etmiştir.

Yine Ahmed b. Hanbel kıyasa aykırı olarak her namaz için ayrıca teyemmüm alınması görüşünü benimsemiştir. Abdestle kıyas edilerek bozulmayana

³¹ Ebu Ya'lâ Muhammed b. El-Hüseyn b. Muhammed El-Ferrâ *el-Udde fî usûli's-sünne*, thk. Ahmed el-Mübarek, (Riyad: yy., 1990), 5/1604; İlgili rivayet için bk. Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed el-Merrûzî, *el-Verâ'*, thk. Semîr ez-Zuheyrî, (Riyad: Dâru's-Sam'î, 1417/1997), 51.

ve su bulunana kadar bir teyemmümle farklı vakit namazlarının kılınması mümkündür. Ama Ahmed b. Hanbel bu kıyası terk etmiştir. Onun görüşüne göre suyu kullana bilmeyen şahıs her vakit namazı için ayrıca abdest almalıdır. İmam Ahmed 'in bu fetvası kendisinin istihsan metodunu kabul etmesine delil olarak gösterilmektedir.³² Burada İmam Ahmed'in Ali b. Ebu Talib ve Abdullah b. Ömer gibi sahabelerin "Her namaz için teyemmüm alın" rivayetlerini tercih ederek kıyası terk ettiğini görmekteyiz.³³

Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini ilk elden günümüze ulaştıran, bazıları da aile üyeleri olan yakın talebelerinin kaleme aldığı: fıkıh literatüründe genel olarak *Mesâ'il* olarak adlandırılan eserlerin elimizde olan örneklerinde istihsanı bir terim olarak görmemekteyiz. Ona yakın ifadeler ise genel olarak eseri kıyasa tercih ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü üzere bu rivayetler sonraki dönemlerde "istihsan" kelimesi ilave edilmekle Hanbelî usul kitaplarına alınarak Ahmed b. Hanbel'in istihsan metodunu benimsemesine delil olarak sunulmuştur.³⁴

1.3.3. İbn Hazm

Ehl-i hadis geleneğinde istihsân metodunun en hararetli karşıtlarından birisi de İbn Hazm'dır. İbn Hazm, kendisinin usulle ilgili *İhkam* adlı eserinin otuz beşinci babını istihsan ve re'yle istinbatın iptaline ayırmıştır. Bunun yanında kısaca *el-Mulahhas* olarak isimlendirilen kıyas, te'lil, re'y, istihsan gibi metodların batıl olduğunu ele alan bir risale de kaleme almıştır. İbn Hazm, istihsan, re'yle istinbat veya re'y lafızlarının aslında aynı manaya delalet ettiği görüşündedir.³⁵ Fakat bunun yanında istihsanın hicretin 3. Asrında ihdas edildiğini söyler. İbn Hazm istihsanı "*Müftünün sadece kendisinin hasen gördüğü fetva*" olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu şekilde hüküm vermek kişinin kendi hevasına tabi olması ve delilsiz/burhansız hüküm vermesi olduğu için

³² El-Ferrâ, *el-Udde*, 5/1604; Alu Teymiyye, *el-Müsevede*, 45.

³³ Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme *el-Muğni*, thk. Abdullah et-Türki, Abdulfettah el-Huluvv, (Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1422/2002), 1/341.

³⁴ Merrûzî, *el-Verâ'*, 51; Ebu'l-Fadl Sâlih, *Mesâ'ilu İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Fazlurrahman Dinmuhammed, (Delhi: Dâru'l-ilmîyye, 1988), 1/448; Hâlid er-Ribât - Seyyid İzzet Eyd, *el-Câmi' li 'ulûmi'l-İmam Ahmed - Usulu'l-fikh*, (Feyyum: Dâru'l-Felâh, 1430/2009), 5/112.

³⁵ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Muhammed İbn Hazm, *el-İhkam fî usûli'l-ahkâm*, thk. Hasan Alu Selman, (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzi, 1423), 6/16.

batıldır.³⁶ İbn Hazm, Malikilerin de istihsanla görüş bildirdiklerini fakat Hanefilerin bu yönteme daha çok başvurduklarını söyler. Bununla birlikte Hanefilerden Ebu Cafer et-Tahavi'nin (öl. 321/933) istihsana karşı olduğunu da vurgular.³⁷

İbn Hazm'ın istihsan aleyhine eleştirileri Şâfiî'nin eleştirileri ile paralellik arz etmektedir. O da istihsan'ı keyfi hüküm verme olarak addeder. İstihsan'daki bu keyfilik ulema arasında bir konu hakkında farklı, biri diğerine zıt görüşleri de beraberinde getirmektedir. Aynı zamanda herhangi bir konuda istihsanla hüküm vermek bir anlamda dini nakıs olarak görmektir:

“Üzerine bir şey eklemeye ihtiyaç olmayacak şekilde din tamamlanmıştır. Dinde tüm konular ya nasslarla, ya icma ile açık şekilde bildirilmiştir. Birisinin bir şeyi istihsan etmeğe veya istikbah (kabih görmeğe) ihtiyaç yoktur. Bir şey eğer haksız insanlar onu kabih görse de o haktır. Veya eğer bir şey batılsa insanlar onu istihsan eylese de yine batıldır. Doğru olan odur ki, istihsan nefse göre hüküm vermek, hevaya tabi olmak ve delalettir.”³⁸

2. İstihsan'ın 'Meşrulaştırılması'

2.1. Erken Dönem Hanefi Usûlcülerde İstihsan Kıyas Ayırımı

Hicretin 3. Yy'ının ilk çeyreğinden sonra İslam aleminde konumu güçlenen ehl-i hadisin re'y ve ehl-i re'y hakkındaki şedit tutumu malumdur. Hadis ashabının re'y ekolüne karşı bu keskin söyleminin ortaya çıkmasında re'y düşüncesinin en bariz istidlal yöntemi olan istihsanın payı büyüktür. Hadis cephesinin şiddetli eleştirilerinin re'y dünyasında aks-î tesiri re'y ekolü/Hanefilerin kendi fıkıh usûllerindeki bazı konularda revizyon yapmaları oldu. Bu doğrultuda istihsan anlayışlarını da hadis ashabının kabul edebileceği bir kıvama getirmeğe çalıştıklarını ve başarılı olduklarını söyleye biliriz. Başta İmam Şâfiî olmakla karşı cephenin alimlerinin istihsan eleştirilerine ce-

³⁶ İbn Hazm, *el-Mülâhas*, 5.

³⁷ İbn Hazm, *el-İhkam*, 6/16. İbn Hazm'mun Ebu Cafer et-Tahavi ile ilgili iddiası için daha detaylı bilgi için bk. Yıldırım Sipahi, "Ebu Cafer et-Tahavi'de İstihsan Delili Sorunu", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Eylül 20016): 1-23.

³⁸ İbn Hazm, *el-İhkam*, 6/17.

vap olarak Hanefiler istihsanı daha kıyasa yakın hatta kıyasın bir türü olarak yorumlamaya başladılar. Bu şekilde kıyasla özdeşleşmiş istihsan tanımına genel olarak hicri 4. yüzyılın ortalarından sonra rastlamaktayız. Bu tarihten önceki dönemde ise istihsan ve kıyasın biri diğerinden daha belirgin hatlarla ayrıldığını söyleye biliriz. Nitekim Hicri 333'te vefat eden Ebu Mensur el-Mâtürîdî (öl. 333/944) *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* isimli eserinde istihsanı şöyle tanımlamaktadır:

“İstihsân, hakkında asıl (hüküm) varit olmayan ve benzeri de olmayan bir konuda alimin en iyi hükmü tercih ederek yaptığı içti-hattır...³⁹ Müçtehit bir konuda içtihat ederken iki yönden mesele-ni ele alır. Bazen o konunun benzerinin hükmüne bakar onunla hüküm verir ki buna kıyas derler. Bazen de kalbinde ikna olduğu galip zanna göre hüküm verir ki buna da istihsan derler.”⁴⁰

Sunulan pasajlardan şunları anlamaktayız: a.) Mâtürîdî'nin nazarında kıyas ve istihsan yöntem olarak tamamı ile birbirinden farklı iki ayrı delillerdir. Yani Şâfiî'nin sistemleştirdiği ve sonradan Zahiriler hariç tüm Sünni dünyası tarafından benimsenmiş kıyas ile Mâtürîdî'nin benimsediği istihsan delili arasında bir yakınlık mevcut değildir. b.) Mâtürîdî'ye göre istihsan müçtehidî bir konuyu tüm yönleri ile değerlendirip kendi vicdanında ikna olduğu bir hükme bağlamasıdır. Tabii ki müçtehit şeriatının umde maksatlarını, İslam'ın ruhunu dikkate alarak o fetvayı verecektir. Buradan hareketle her ne kadar açık bildirmese de Mâtürîdî'ye göre de istihsanın makasat / gaye merkezli aklî delil olduğunu söyleye biliriz.

Mâtürîdî'nin muasırı diğer bir Hanefî alimi Ebu'l-Hasen el-Kerhî'den (öl. 340/952) nakledilen tarifte de kıyastan farklılık arz eden bir istihsan tanımlaması görmekteyiz. Kerhî istihsanı *“bir şeye hüküm verirken güçlü bir sebebe binaen benzerinin hükmünden ayrılıp başka bir hükme başvurmak”* olarak tanımlamıştır.⁴¹ Görüldüğü üzere onun nazarında da istihsan sonuç itibarıyla kıyasın

³⁹ Ebû Mensûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâti ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 7/47.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/291.

⁴¹ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*, (İstanbul: Şirketi Sehafiyye-i Osmaniyye, 1308), 4/3.

terkedilmesidir. Fakat o kıyasın terki için kuvvetli tatmin edici bir *sebebi* şart koşmaktadır. Tabii ki bu sebep nakli bir delil olduğu gibi fert veya toplumun meşru menfaati de ola bilir.

2.2. Hanefi Hukuk Düşüncesinde Kıyas ve İstihsanın Mahiyet Olarak Özdeşleşmesi

Yukarıda ismi geçen alimlerden sonra gelen Hanefi ulema arasında istihsan daha nakli delillere yakın, kıyasın bir nevi olarak yorumlanmaya başlanmıştır. Böyle bir istihsan düşüncesini teorik olarak ilk defa meydana çıkaran Kerhî'nin öğrencisi, Bağdat Hanefi ekolünden Ebu Bekr el-Cessâs'tır (öl. 370/981). İlk defa Cessâs, istihsan delilini kıyasın mantık ve terminolojisi ile tahlil ve tasnifini yapmıştır.⁴² Cessâs istihsanın aslında metodolojik olarak Şâfiî'nin kıyasından farklı olmadığını iddia etmiştir. Bunu destekleyen bir rivayeti de kitabında nakletmektedir:

“Önceden kıyasla hüküm verip sonradan kıyası reddeden ilim eh-linden İbrahim b. Câbir'den kıyası niçin inkâr ettiğini sordular. O da cevabında Şâfiî'nin İbtalu'l-kıyas risalesini okuduğunu, o eserde istihsana karşı olan tüm argümanların aynı şekilde kıyası da ait olduğuna şahit olduğunu ve bu nedenle de kıyasla fetva vermenin caiz olmadığı kanaatine vardığını söyledi.”⁴³

İstihsanın kıyasla mahiyet olarak yaklaştırılması ve hatta aynileştirilmesi süreci Hanefi usulünün diğer büyük teorisyeni Ebu Zeyd ed-Debûsî (öl. 430/1039) tarafından da devam ettirilmiştir. O hatta kıyasın ve istihsanın Kur'an ve sünnet gibi biri diğerine arz edilen iki delil olduğunu iddia etmekte idi. Debûsî açık şekilde istihsanın kıyası terk etmek olarak anlaşılmasının yanlışlığını söyler. Debûsî de Cessâs gibi istihsanı kıyas müstevisinde değerlendirmektedir. Fakat aralarındaki fark kıyasın açık, zahir bir delile anlaşılması çok kolay bir mukayese işlemi olduğu halde istihsanın hafif olan yani ilk bakışta farkına varılmayan bir delile yapılan mukayese sonucu elde edilen hüküm olmasıdır. Debûsî erken dönem Hanefi alimlerinin istihsanı kıyasın terki olarak tanımlamalarını da bu bağlamda izah etmektedir. Onun nazarında eskiler

⁴² Cessâs, *el-Füsûl*, 4/233-235 vd.

⁴³ Cessâs: *el-Füsûl*, 4/226.

“istihsan kıyası bir sebebe göre terk etmektir” derken zahir olan kıyasın hükmünün gizli olan kıyas sebebi ile terk edilmesini kastetmekte idiler.⁴⁴ Böylece istihsan aslında iki kıyastan birini tercih etmekten (gizli kıyasın açık kıyasa tercihi) başka bir şey değildir. Sonraki dönemlerde Ebu’l-Usr Pezdevî (öl. 482/1089), Serahsî, Hüsamuddin Ahsîkesî (öl. 644/1246), Ebu’l-Berekât en-Nsefî (öl. 710/1310) gibi Hanefî usulcüler de istihsanı aynı teorik çerçevede değerlendirerek onu iki kıyastan birini tercih olarak aslında bir kıyas faaliyeti olarak ele almışlardır.⁴⁵

Görüldüğü üzere İslâm düşüncesinde aslında kıyasın doğurduğu hukuk çıkmazından kurtulmak için zuhur eden istihsan iki asır sonra kendisi kıyasın bir türü olarak yorumlanmakta idi. Bunun istihsanın teorik müsteviye geçmesinin getirdiği durum olmasından daha çok onun ehl-i hadis söylemine uygunlaştırmanın bir sonucu olduğunu söyleye biliriz.

Fakat tüm bunlarla beraber istihsanın tamamen ilk dönemlerdeki maslahatçı/gayeci mahiyetinden uzaklaştığını söylemek doğru olamaz. Yukarıda Serahsî’den iktibas ettiğimiz alıntudan da görüldüğü gibi Hanefî hukukçular istihsan’ın maslahat yönünü hep onun ayırt edici özelliklerinden biri olarak ayakta tutmuşlardır. Hanefiler, istihsanın meydana çıkmasındaki temel etken olan maslahat ruhunu “zarurete göre istihsan” türünde korumuşlardır.⁴⁶

2.3. Ehl-i Hadis Düşüncesinde İstihsanın Tarihi Seyri

Hanefilerin istihsan konusundaki revizyonları tabiri caizse başarılı olmuştur. Nitekim sonraki dönemlerde İmam Şâfiî’nin mezhebini takip eden ulema istihsan deliline önceki dönemlerdeki gibi şiddetli tenkit etmemekte idiler. Şâfiî mezhebinin temel usul kitaplarından olan *el-Mu’temed* müellifi

⁴⁴ Ebu Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmu’l-edille fî usûli’l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el Meyyis, (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 404-405

⁴⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 4/3; Ebu Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlu’l-fikh*, thk. Ebu’l-Vefa el-Afganî, (Beirut: Dâru’l-Maarife, ts.), 2/201; Ebû Abdullah Hüsammeddîn Muhammed b. Muhammed el-Ahsîkesî, *el-Müntehab fî usûli’l-mezheb*, thk. Ahmed Muhammed Nâsır Abbas el-Avdî, (Dâru’l-Medâri’l-İslâmî, 1425/2005), 291; Ebu’l-Berekât Abdullah en-Nesefî, *Menâru’l-envâr fî usûli’l-fikh*, thk. Muhammed Berekât, (İstanbul: Dâru’l-lübâb, 1439/20018), 247.

⁴⁶ Mehmet Dirik, “Ebû Hanife’nin İctihat Metodunda İstihsân”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/ 10, (Güz 2018): 202

Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044) Hanefilerin istehsan anlayışını delilsiz hüküm vermek olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu bildirmekte idi. O bu konuda aslında müteahhir Hanefi ulemanın açıklamalarının dikkate alınması gerektiğini söyler. Çünkü onlar kendi seleflerinin istihsan derken neyi kastettiklerini daha iyi bilmektedirler.⁴⁷ Bununla o dolaylı olarak Cessâs sonrası Hanefi usulçülerin istihsan yorumlarının tolere edilmesne yeşil ışık yakmıştı. Yine Şâfiî mezhebi usulünün en meşhur temsilcilerinden Ebu İshak eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) de “Eğer istihсандan maksat bir delile göre hükmün tahsisi veya iki delilden en kuvvetli olan ile hüküm vermekse bunu kimsenin inkâr etmeyeceğini ve bununla da şu ihtilafın ortadan kalkacağına” işaret etmekte idi.⁴⁸ Önceleri Hanefi olmuş sonradan Şâfiîliğe intikal etmiş Ebu'l-Müzeffer es-Sem'ânî (öl. 489/1096) ise “Eğer istihsan bir delil olmadan keyfiye göre hüküm vermekse bu kesin olarak batıldır. Fakat biz zannetmiyoruz ki kimse bu şekilde hüküm versin” diyerek Debûs'nin istihsan görüşlerini esrinde iktibas etmiştir.⁴⁹ Fakat istihsan hakkındaki tüm bu iyi niyetli yorumlara bakmayarak Şâfiî ülema kendi imamlarının metodolojisine sadık kalarak istihsanı kendi usullerinde deliller kategorisine almamışlardır.

İstihsanın ehl-i hadis cephesinde “meşrulaştırılması” bununla da kalmamıştır. Bu düşüncenin en bariz mezhepleşmiş şekli olan Hanbeliler bu yeni istihsan yorumunu tolere etmekten öte hatta kendi mezhep imamlarının işin başından beri bu delille hüküm verdiğini iddia ederek istihšana kendi deliller hiyerarşisinde yer vermişlerdir. Hanbelilerin elimizde olan ilk sistemli usul kitabının müellifi Ebu Ya'la' el-Ferrâ kendi eserinde Ahmed b. Hanbel'in istihsanla hüküm verdiğini vurgulayarak istihsanın “bir hükmü kendisinden daha kuvvetli bir hüküm sebebi ile terk etmek” olarak tanımlamaktadır. Bunun yanında o ehl-i hadisin genel temayülüne uygun olarak bir re'y faaliyeti gibi maslahat ve zarureti istihsanın sebepleri arasında sıralamamıştır. Onun nazarında istihsan Kitap, sünnet veya icmaya istinaden yapılmaktadır.⁵⁰ Fer-

⁴⁷ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, *El-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Meyyis, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982) 2/295.

⁴⁸ Ebû İshâk Cemaleddin İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *el-Luma' fi usûli'l-fikh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 121.

⁴⁹ Ebu'l-Müzeffer Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbar es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edilleti fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1999), 2/268.

⁵⁰ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde*, 5/1604-1607.

râ, her ne kadar ehl-i hadis geleneğini temsil etse de her halde Bağdatlı olması, Hanefî bir ailede büyümesi sebebi ile eserini yazarken Hanefî usulcülerden etkilendiği bilinmektedir.⁵¹ Fikrimizce bu durumun Ferrânın istihsana “sıcak münasebetinin” sebepleri arasında olması ihtimal dahilindedir.

Ebu Ya’la’nın istihsan karşısındaki bu tavrını öğrencileri Ebü’l-Hattâb Kelvezânî (öl. 510/1116) ve Ebü’l-Vefa İbn Akîl’de (öl. 513/1119) de görmekteyiz. Bu Hanbelî usulcüler de istihsanı genel olarak illetin tahsisi/kıyasın terki olarak ele alınmıştır. Fakat onlarda şer’î delil vurgusu güçlüdür. Hatta, Kelvezânî ustada Ebu Ya’la’nın yukarıda sunduğumuz istihsân tanımına karşı çıkararak şer’î hükümlerin birinin diğerinden kuvvetli veya evlâ olmasının mümkün olmadığını bildirmiştir. Ona göre kuvvetlilik veya evleviyet sadece delillerdedir. Deliller önceliklerine (kuvvetlerine) göre sıralanmışlardır ve buna göre biri diğerine takdim edilir.⁵² Bu sebepten o istihsanı kendisinden daha güçlü bir *delile* göre kıyasın terki olarak ele almaktadır. Böylece sonuçta istihsan yine kıyasın *esere* göre terkinden başka bir şey olmamış olur. Hetta Kelvezânî bu bağlamda Ahmed b. Hanbel’in yukarıda zikrettiğimiz istihsanı zemmeder mahiyette söylediği rivayetteki “*Oysa ben tüm varit olan hadislere göre amel eder, kıyası terk ederim*” ifadesini delile göre istihsanın hücceti olarak sunmaktadır.⁵³ Onun nazarında İmam Ahmed’in bu yaptığı delile göre istih-sandır. İbn Ak’îl de istihsanın tanımında re’y ve kanaatten (itikat) bahsetse de yine şer’î delile vurgu yaparak: “İstihsan kendisinden daha güçlü bir delile göre kıyası terketmekti” der.⁵⁴

Sistemli Hanbelî usulünün bu üç temel isminden sonra gelen mezhebin diğer fakihleri de Hanefîlerin istihsan delilini kendi anlayışları çerçevesinde değerlendirip anlamaya çalıştıklarını ve savunduklarını görmekteyiz. Mesela Necmettin et-Tûfi (öl. 716/1316) Hanefîleri istihsan konusunda eleştirenlerin onların istihsandan ne kastettikleri anlamadıklarını söyler. Tûfi, Hanefîleri

⁵¹ Davut İlitaş, “el-Udde” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/41-42.

⁵² Ebu’l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed El-Kelvezânî, *et-Temhîd fî usûli’l-fikh*, thk. Mufid Ebu Amşe - Muhammed İbrahim, (Mekke: Câmî’atu Ummî’l-Kurâ, 1405/1985), 4/93-94.

⁵³ El-Kelvezânî, *et-Temhîd*, 4/90.

⁵⁴ Ebu’l-Vefâ Ali b. Muhammed İbn Akîl, *el-Vâdih fî usûli’l-fikh*, thk. Abdullah et-Türkî, (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1420/1999), 2/100-101.

istihsân konusunda eleştirenlerin onların ne kastettiklerini anlamadıklarını, aslında onların istihsânla kastettiklerinin iki kıyastan en güçlü olan ve esere bağlılığı en açık olanını tercih etmek olduğunu bildirmektedir.⁵⁵

Bunun yanında önce de işaret ettiğimiz Hanefilerin re'ye dayalı zaruret/maslahat zemininde yaptıkları istihsân şeklinin bir delile dayanmadığı gerekçesi ile eleştirildiğini de Hanbelî usûl eserlerinde görmekteyiz.⁵⁶

Hanefi usulçülerle Hanbelî usulçülerin istihsan düşüncelerinde birincilerin bir şekilde maslahat/ zaruret düşüncesini korudukları, ikincilerin ise istih-sandan genel olarak eserin kıyasın önüne geçirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hanefiler genelde istihsanın “meşrulaştırılması” sürecinde hâfi kıyasın zahir kıyasa taktimi olarak istihsanı yorumlarken, Hanbelîler böyle bir yorumdan uzak durmuş güçlü delilin kıyasa takdimi şeklinde istihsana öz fıkıh düşüncelerinde yer vermişlerdir.

Sonuç

İstihsan ilk dönemlerden itibaren Hanefi usulünde hukukun maslahat/makasıt yönünü yansıtan bir delil olmuştur. İstihsan genel olarak nasslardaki hükümlerin benzerlerine analogik tatbiki anlamında olan kıyas yönteminin hukuk çıkmazları ile sonuçlandığı hallerde ulema tarafından hükümlerin istinbatında akli bir yöntem olarak değerlendirilmiştir. İstihsanın bu rasyonel mahiyeti nass merkezli bir hukuk anlayışına sahip ehl-i hadis tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Hadis ekolü istihsanı “alternatif şeriat üretme”: delilsiz hüküm verme olarak değerlendirmiş ve istihsan deliline baş vuran re'y ehlini Kur'an ve sünnete muhalif olmakla itham etmiştir. İstihsanı bir metot olarak benimsemek aynı zamanda hukukî istikrarı aradan kaldırmak ve Allah'ın kâmil olarak tamamladığını bildirdiği şeriatın natamam olduğuna inanmak olarak addedilmiştir. Ehl-i re'yin istihsan delilinin ilk defa sistematik şekilde eleştirisi İmam Şâfiî tarafından yapılmıştır. Her ne kadar muteahir Hanbeliler tarafından istihsanı delil olarak kabul ettiği öne sürülse de Ahmed b. Hanbel'in de bu yöneme karşı mesafeli olduğunu söyleye bili-

⁵⁵ Necmeddin Süleymân b. Abdikavî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasarı'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 3/201

⁵⁶ Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzır*, thk. Şaban Muhammed İsmail, (Beyrut: Müessesetür'r-Reyyan, 1422/2002), 1/474 - 476.

riz. Müteahhirin dönemi Hanbelî usulcülerin İmam Ahmed'den naklettikleri istihsan örnekleri dikkatle incelendiğinde bunların naklî delillerin kıyasa tercihinden başka bir şey olmadığına şahit olmaktayız. İstihsana karşı eleştiriler ehl-i hadis mektebinin bir uzantısı olan Zahiriliğin en tanınmış fakihî olan İbn Hazm tarafından da geniş şekilde devam ettirilmiştir.

Hadis ekolünün bu şiddetli eleştirileri Hanefî cephesini istihsan delilini yeniden yorumlamaya mecbur etmiştir. Hanefiler yeni yorumları ile kendilerinin istihsan metodunu imkanları nispetinde ehl-i hadisin fıkıh düşüncesi ile daha uyumlu hale getirmeğe çalışmışlardır. Bu müstevide hadis ekolü mensuplarının istihsanı Kitap ve sünnete muhalif bulma ithamları Hanefî alimler için ciddi ma'na kesp etmekte idi. Çünkü bu direk Hanefî usulünün meşruluk zemininin kaybetmesine işaret etmekte idi. Tam da bu noktada Hanefiler kendi istihsan görüşlerinin "ıslah"ını gerçekleştirdiler. Yani kıyası nass merkezli akıl yürütme faaliyeti olan kıyasın bir nev'i olarak sundular. Onların yeni yorumunda istihsan, açık, zahir olan kıyası hâfi, bilinmesi belli bir uğraşı talep eden kıyasa tercih etmek demektir. Cessâs'la başlayan bu yeni yorum, Debûsi, Serahsî, Pezdevî gibi usulcüler tarafından da onaylandı ve tüm Hanefî hukuk geleneği tarafından benimsendi.

Hanefilerin istihsanı bu şekilde izahı karşı cephede de etkisini çok bekletmedi. Nerdeyse aynı dönemden itibaren istihsan karşıtı gurupların eleştiri şiddeti azalmaya başladı. Bu dönemden itibaren Şâfiî ulema istihsan delilini daha hoşgörülü ruhla tartışmış, daha insafî ve ölçülü eleştirilere tabi tutmuştur.

İlk sistemli Hanbelî fıkıh literatürünün müellifleri ise istihsan deliline daha hoşgörülü yaklaşmış ve ona kendi usul eserlerindeki deliller hiyerarşisinde yer vermişlerdir. Bu eserlerde istihsan aslında ta ilk dönemlerden beri İmam Ahmed'in de baş vurduğu bir şer'î hüküm kaynağı olarak sunulmaktadır. Fakat Hanbelîlerin yorumunda istihsan daha nass merkezli bir yöntemdir. Onların nazarında istihsan en güçlü hükme/delile göre kıyasın hükmünü terk etmektir. En güçlü deliller ise Kur'an, sünnet, icma ve sahabe görüşüdür. Böylece aslında Hanbelîler istihsan derken ehl-i hadisin mantığına uygun şekilde eserin/nassın bir içtihat yöntemi olan kıyasa tercihinden başka bir şeyi düşünmemekte idiler. Bu şekildeki "istihsanın" bir delil olarak kategorize edil-

mesinden önce bile ehl-i hadisin hukuk düşüncesinde yöntem olarak kendiliğinden var olduğunu söyleye biliriz.

Bazı hallerde hukuki donukluğa ve şeriatın gayesinin göz ardı edilmesine sebep olan kıyas metoduna alternatif gibi meydana çıkmış istihsan delili ehl-i hadisin şiddetli tenkitleri sonucu belli bir tarihi seyir içerisinde kendisi kıyasın bir nevine dönüştüğünün şahidi olmaktayız. Tabii ki kıyasın bu şekilde doktrinleşmesi onu tarih fıkıh tarihi sahnesine çıkararak Hanefilerin elleri ile olmuştur. Fakat istihsan delilinin tüm değişimlere bakmayarak Hanefi usulcülerin nezdinde gayeci muhtevasını da belli ölçülerde koruduğu bir gerçektir.

Kaynakça

- Ahsikesî, Ebu Abdullah Hüsameddin Muhammed b. Muhammed. *el-Mıntehab fî usûli'l-mezheb*. thk. Ahmed el-Avdî. b.y.: Dâru'l-Medâr, 1426/2005.
- Âlu Teymiyye. *el-Musevvede*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Kahire: Matbaatu'l-Medeni, ts.
- Apaydın, H. Yunus. "Ehl-i Hadis Zihniyetinin Teorisyeni Olarak İmam Şâfiî", *İmam Şâfiî ve Şâfiîlik*. 56-79. Köln: Plural Publikations, 2018.
- Bardakoğlu, Ali. "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/339-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Hali el Meyyis. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfu'l-Esrâr an usûli Fahrû'l-İslâm Pezdevi*. 4 cilt. İstanbul: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye, 1308/1891.
- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. Casim en-Neşemî. 4 cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-Avkâf, 1414/1994.
- Debûsî, Ebu Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer. *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis. Beyrut: Dâru'l-Mektebe, ts.
- Dirik, Mehmet. "Ebu Hanife'nin İçtihat Metodunda İstihsan". *Pamukale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 180-224.

- Duman, Soner. *İmam Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. El-Hüseyn b. Muhammed. *El-Udde fî usûli'l-fikh*. thk. Ahmed el-Mubârek. 5 cilt. Riyad: Darûl-İlm. 1410/1990.
- Hacvî, Muhammed. *el-Fikru's-sâmî fî târîhi fkhii'l-İslâmî*. thk. Eymen Salih Şaban. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1415/1995.
- Hamevî, Usâme. *Nazariyyatu'l-İstihsan*. Dımaşk: Dâru'l-Hayr, 1992.
- Hamza, Abdullatif. *İbn Mukaffa'*. Beyrut: Dâru Fikri'l-Arabî, ts.
- Harezmî Muhammed bin Mahmud, *Câmi'u'l-mesânîdi İmam Ebu Hanife*. Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Muhammed. *El-Vâdih fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah et-Türkî. 5 cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1420/1999.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. İhsan Abbas. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedide. ts.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Mulahhas ibtâlu'l-kıyas ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*. thk. Sait el-Afgâni. Dımaşk: Mektebetu Câmi'ati'd-Dımaşk, 1960.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'l'âmu'l-Muvakkî'in an Rabbi'l-alemîn*. thk. Hasan Âlu Selmân. 7 cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423/2002.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. thk. Abdullah et-Türkî. 15 cilt. Riyâd: Daru Alemi'l-Kütüb, 1417/1997.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed. *Ravzatu'n-nâzir*. thk. Şaban Muhammed İsmail. 2 cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Reyyan, 1323/2002.
- İbn Mukaffa Ebu Muhammed Abdullah, "Risâletu fi's-sahabe", *Cemheretu resâili'l-Arab fî üsûri'l-Arabiyyeti'z-zâhira içeriinde*. Haz. Ahmed Zeki Savfet. Kahire: Matbaatu'l-Halebi, 1937.
- İltaş, Davut. "el-Udde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/44-45. Ankara: TDV Yayınları, 2014.

- Kelvezânî, Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed. *Et-Temhîd fî usûli'l-fikh*. thk. Mufid Ebu Amşe - Muhammed İbrahim. 4 cilt. Mekke: Câmi'atu Ummu'l-Gurâ, 1985.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şafii'nin Rolü*, Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Koçinkağ, Mansur. "İmam Şafii'yi Ehl-i Hadis Ekolü İçinde Değerlendirmek Mümkün müdür?". *Teosophia* 1, (2020), 1-13.
- Kutluer, Sönmez. *İslam düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000.
- Mâtürîdî, Ebû Mensûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vîlâtü Ehl-i Sünne*. thk. Mecit Baslum. 10 cilt. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Merrûzî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed. *el-Verâ'*. thk. Semîr ez-Zuheyrî. Riyad: Dâru's-Samî'î, 1997.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah. *Menâru'l-envâr fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Berekât. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1994, 10/508-512;
- Önder, Muharrem. *Hanefî mezhebinde istihsan anlayışı ve uygulaması*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- Özdemir, Recep. "İmam Malik'in Metodolojisinde Haber'i-Vahid'in Kaynak Değeri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, (2016), 179-213.
- Özen, Şükrü. "İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci: Başlangıçtan IV Asrın Ortalarına Kadar". İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1995.
- Ribât, Halit - Eyd, Seyyid İzzet. *el-Câmi'u li ulûmi İmam Ahmed - Usûli'l-fikh*. 22 cilt. Feyyum: Daru'l-Felâh, 2009.

- Sâlih, Ebu'l-Fazl. *Mesâ'ilü imam Ahmed b. Hanbel*. thk. Fazlurrahman Dinmuhammed. 3 cilt. Delhi: Dâru'l-İlmiyye, 1407/1988.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mensur b. Muhammed b. Abdilcebbâr. *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî. 2 cilt. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Serahsî, Ebu Bekr Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl *Usûli'l-fıkh*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Maarife, ts.
- Serahsî, Ebu Bekr Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. thk. Heyet. 31 cilt. Mısır: ts.
- Sipahi, Yıldırım. "Ebu Cafer et-Tâhâvi'de İstihsan Delili Sorunu". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Eylül2016), 1-23
- Şaban, Zekiyuddin, *İslam hukuk ilminin esasları (Udûlu'l-fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yatınları, 2007.
- Şâfiî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbas. "İstihsan'ın İptâli". çev. Osman Şahin. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Dergisi*. 16. (2003), 389-41.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemaleddin İbrahim b. Ali. *el-Lüma' fi usûli'l-fıkh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Tûfî, Necmeddin Süleymân b. Abdikavî. *Şerhu muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullah et-Türkî. 3 cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1407/1987.
- Yusuf, Ahmed. *eş-Şâfiî vâdi'u 'ilmi'l-usûl*. Kahire: Dâru's-Sakâfe, 1990.